

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 19 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2019

ARAŞTIRMA
Research

Ebu'l-Hasan el-Eř'arî'de Nedensellik Karşıtlığı: Âdet Nazariyesi

Metin Yıldız

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalı

metinyildiz04@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-3201-862X>

Geliř Tarihi / Received: 16.09.2019 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 26.11.2019

Öz

Kelâm ilminde nedensellik, sebep ile sonuç arasındaki ilişkiyi konu edinmektedir. İster tabiattaki hadiselerle bağlantılı olsun, isterse Allah-âlem ilişkisiyle bağlantılı olsun neden ile sonuç arasındaki ilişkinin zorunlu bir ilişki olup olmadığı hususu nedensellik meselesi bağlamında tartışılmaktadır. Tabiatçı düşünürlere göre her bir nesnede bir tabiat vardır ve âlemdeki tüm olaylar bu tabiatlar doğrultusunda gerçekleşmektedir. Âdet nazariyesinde ise, tabiatta cereyan eden tüm olaylardaki neden-sonuç ilişkisinde bir zorunluluğun olmadığı, sadece alışkanlıklarımız neticesinde bir ilişkinin olduğu kanısına varıldığı ifade edilmektedir. Bu çalışmada tabiattaki hadiselerin hem kendi aralarında hem de Allah Teâlâ ile olan ilişkilerinde bir zorunluluk arz edip etmediği konusu Ebu'l-Hasan el-Eř'arî'nin görüşleri bağlamında ele alınmaktadır. Eř'arî, tabiatta meydana gelen hadiselerin belli bir tabiat doğrultusundan ya da nesnelerin i'timâdlarından mütevellid olarak gerçekleştiği fikrini nedenselliği çağırştırdığı gerekçesiyle eleştirmektedir. Ona göre tabiatta gerçekleşen tüm olaylar Allah'ın aracsız bir şekilde iradî olarak doğrudan yaratmasıyla meydana gelmektedir. Belli sebepler neticesinde belli sonuçların gerçekleşmesi zorunlu değildir, bilakis sonuçların bu şekilde gerçekleştiğine dair yaklaşım insanın alışkanlıklarından kaynaklanmaktadır. Eř'arî ve takipçisi kelâmcılar tabiattaki hadiselerde bir belirsizlik ya da düzensizliğin varlığına karşı çıktıkları gibi, sebebin sonucunu doğurduğu şeklindeki nedensellik görüşüne de karşı çıkmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Ebu'l-Hasan el-Eř'arî, Nedensellik, İ'timâd, Âdet.

The Anti-Causal Discourse of Abû al-Ĥassan al-Ař'arî: the Theory of Habit

The causality in Kalâm subjects the relationship between cause and result. Whether it is connected with the events in nature, or connected with the relationship between Allah and the world, whether the relation between cause and result is compulsory or not is discussed with the scope of causality. According to naturalist thinkers, there is a nature in every object and all events in the universe take place in accordance with these natures. It is stated that, in the theory of custom, it is concluded that there is no obligation in the cause-effect relationship in all events occurring in nature and that there is a relationship only as a result of our habits. In this study, it is discussed in the context of Abu'l-Hasan al-Ař'arî's views whether the events in nature present a necessity both among themselves and in their relations with Allah Teâlâ. Ař'arî criticizes the notion that the events taking place in nature occur as a result of a certain nature direction or the i'timâds of objects, on the grounds that it evokes causality. According to him, all events taking place in nature occur by direct and voluntary direct creation of Allah. It is not necessary for certain results to be realized as a result of certain reasons, on the contrary, the approach that results in this way stems from human habits. Al-Ař'arî and his follower theologians object to the existence of uncertainty or irregularity in natural phenomena, as well as the notion of causality that causes the result of necessity. As Ař'arî and his follower theologians oppose the existence of uncertainty or disorder in the natural events, they also object to the view of causation that

necessarily causes the result.

Keywords: Kalam, Abū al-Ḥasan al-Ash'arī, Causality, I'timād, Custom.

Atf / Cite as

Yıldız, Metin. "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'de Nedensellik Karşılığı: Âdet Nazariyesi". *Marife* 19/2 (2019): 533-551. <https://doi.org/10.33420/marife.620328>.

Summary

The doctrine of causality, as referred to it in Kalām, that is, Islamic scholastic theology, with the Arabic word 'illiyah, is one that deals with the nature of the cause-effect relationship. Be it related to the natural phenomena or to the relationship between God and the universe, the cause-effect relationship has been discussed in the context of the issue of causality in terms of whether or not it is a necessary relationship. In addition, the theory of habit ('ādah), as it has been set against the doctrine of causality by the Muslim theologians, is one that maintains that there is no necessity, but habituality in the cause-effect relationship, the divine will being the immediate cause of every incident.

According to the naturalist thinkers, every object has a nature and all incidents in the universe take place in accordance with these natures. The Arabic term ṭab', as equivalent of nature, signifies a meaning or quality intrinsic to a material substance and a state that prepares an action through that meaning. The naturalist Muslim theologians hold that corporeal bodies have a nature and maintain their existence or subsist through their nature, to the extent that even God cannot interfere in them unless He changes the nature He set in them. The Basran Mu'tazilite and Abū al-Ḥasan al-Ash'arī himself (d. 324/936) and his followers opposed the doctrine of ṭab', holding that the corporeal bodies do not continue their existence through their intrinsic nature; on the contrary, they are kept in existence by God as the Willing Agent.

Many theologians from the Basran Mu'tazilite, who were against the doctrine of ṭab', employed instead of it the terms i'timād and tawallud. The Arabic word i'timād literally means reliance and tensing up and denotes such meanings in the science of Kalām as resistance, the force of pushing and pulling, and gravity; it was employed by the Mu'tazilite to refer to the cause-effect relationships of the natural phenomena. The Arabic word tawallud was used in the sense of the resulting of an action from another action through means. With the Basran branch of Mu'tazilite, the naturalist doctrine came under criticism, but the view gained popularity that objects had an i'timād which generated (tawlid) the effects. It was, however, argued that the acts which generate from the i'timād are not necessary, that though the effects are perceived by our habits as necessary, they are in fact willingly created by Allah as the Willing Agent (Fā'il Mukhtār), this occurring in keeping with the habit of God. Ash'arī who grew up and was trained in the Basran Mu'tazilite school and his followers maintained the tradition of criticizing the doctrine of nature. However, the doctrines of i'timād and tawlid came also under severe criticism due to the perception that they are akin to the naturalistic arguments. Ash'arī and his adherents adopted the theory of habit by holding that there is no necessary relationship between the cause and the effect as they are observed in the world, that the cause does not generate the effect, on the contrary it is created by God Almighty.

What underlies the Ash'arian critique of causality is the theory of habit as it was set forth by the Basran Mu'tazilite before him. The concept of habit is defined by the theologians as the self-repeating of something with the renewal of its quality or its continuing in the same manner, as well as the habits of the audiences of the miracles. Ash'arī criticizes the notion that natural phenomena occur in keeping with a certain nature or generate from their i'timād with the claim that it is also suggestive of causality. Ash'arī and his followers hold that if the incidents in the universe occur because of their natures, the same results should come forth always; yet the human experience observes that they do not. For example, satisfaction and satiety following the act of eating and drinking as well as hunger and thirst appearing with the lack of eating and drinking –all of these states are created ex nihilo by God the Willing Agent. If God wills to do the contrary of this, He is capable of doing it. However, God operated or executed the habit in causing all these states to happen in this manner. If He does the opposite of this, God annuls the habit. Ash'arī claims that all the incidents taking place in the natural world do so with God's willful and immediate creation of them. It is not necessary that certain effects should come forth from certain causes; on the contrary, the perception that the effects occur in this manner result from the human habits.

Ash'arî asserts that all bodies, animate and inanimate, which are made of an order and composition, possess their features not because of a necessary cause; on the contrary, they can be and exist in a manner different from their current state. Therefore, it is more relevant to talk of a relation of contingency, and not causality in the Ash'arite theological discourse. For this discourse emphasizes that there is no necessary relationship between and among the beings that emanates from their own nature; on the contrary, there is a habit-based contingent relationship among them. Ash'arî himself and Ash'arite theologians not only oppose the idea of the existence of uncertainty or disorder in the natural phenomena, but also reject the notion that a cause generates its effect. Denial of the existence of causality in the world is intended to emphasize the will and omnipotence of God. As regards the anti-causal attitude, there are obvious differences between the Ash'arites with Ash'arî leading them and the Basran Mu'tazilite. One can hold that from Bâqillânî down to Ghazâlî the Ash'arite opposition against the doctrine of causality and the rival Ash'arite theory of habit took shape in line with Ash'arî's views. One can conclude that Ash'arî holds that the natural phenomena do not include any necessity among themselves or in their relationship with God; on the contrary, they directly occur in accordance with the will of God as the Willing Agent, without any extra cause or medium. As for the relationship as it is supposed to be between a cause and its effect, it just emanates from our habits.

Giriş

Arapça'da illiyet kelimesinden türetilen nedensellik, neden/illet ile sonuç/ma'lûl arasında her bir olayın bir nedenin olduğunu ve neden ile sonuç arasındaki ilişkinin de zorunlu olduğunu savunan epistemolojik ve kozmolojik bir doktrindir.¹ Bu doktrine karşı öne sürülen âdet nazariyesi ise nedenselliğin inkârını ve âlemde her olayın doğrudan sebebinin Allah Teâlâ'nın iradesi olduğu fikrine dayanmaktadır. Kelâmcılar tarafından kullanılan âdet kavramında belli olayların peşi sıra meydana gelişlerinde bir düzenliliğin olduğu, ancak bunun bir zorunluluk taşımadığı anlamı yatmaktadır.² Zorunlu nedensellik ve âdet nazariyesi şeklindeki karşıtlığın ilk defa ilkçağ Yunan filozofları tarafından kullanıldığı ve bu tartışmaların felsefe tarihi boyunca devam ettiği, Mu'tezilî ve Eş'arî kelâmcılar tarafından tekrar tartışılmaya başlandığı ifade edilmektedir.³ Eş'arî, nedenselliği inkâr ederek sebep ve sonuç arasındaki ilişkiyi tamamen reddedip bir belirsizlik ve düzensizliği mi savunmuştur, yoksa Tanrı'nın irade ve kudretini vurgulamak için mi nedenselliğe karşı çıkmıştır? Bu çalışmada nedensellik meselesi tartışılırken Eş'arî'nin görüşleri bu problem bağlamında ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Kelâmda nedensellik meselesi sebep ile sonuç arasındaki ilişkinin zorunluluk arz edip etmediği ile bağlantılıdır. Kelâmda tartışılan öncelikli meselelerden birisi olan nedensellik meselesi ilk dönem Mu'tezilesi tarafından tartışılmaya başlanmış ve Mu'tezile'nin teşekkülü ve sistematik hale gelişinden sonra neş'et eden diğer bir kelâmî ekol olan Eş'arilikte de aynı şekilde tartışılmaya devam etmiştir. Sebebin sonucu zorunlu olarak ortaya çıkardığını savunan kelâmcılar, ashab-ı tabâi olarak isimlendirilen tabiatçıların görüşlerine benzer görüşler savunmakla birlikte âlemin Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını ve belli bir tabiata sahip kılındığını ve bu tabiat

¹ İlhan Kutluer, "İlliyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 120.

² H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri Müslüman Hıristiyan Yahudi Kelâmı*, trc. Kasım Turhan, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 416.

³ Bk. S. Horovitz, *Yunan Felsefesinin Kelâm'a Etkisi*, trc. Özcan Taşçı, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 148.

doğrultusunda varlığını sürdürdüğünü iddia etmişlerdir. Mu'tezile'nin Basra ekolü ile birlikte bu tabiat anlayışı eleştirilmiş, ancak eşyanın bir i'timâdının olduğu ve bu i'timâdın da sonuçları tevellüd ettirdiği görüşü savunulmaya başlanmıştır. Bununla birlikte i'timâdın mütevellid fiillerin sonuçlarının zorunlu olmadığı, sonuçların alışkanlıklarımız tarafından zorunluymuş gibi algılandığı, gerçekte ise fâil-i muhtâr olan Allah Teâlâ tarafından iradî bir şekilde yaratıldığı ve bunun da Allah'ın âdeti doğrultusunda cereyan ettiği ileri sürülmüştür. Basra ekolü içinde yetişmiş Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936) ve onun takipçileri tarafından da bu gelenek devam ettirilmiş, tabiat düşüncesi eleştirilmiş ve âdet nazariyesi benimsenmiştir. Buna rağmen Basra Mu'tezile ekolünün savunduğu i'timâd ve tevellüd nazariyesi de ashab-ı tabâ'inin iddialarının bir benzeri olduğu gerekçesiyle şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Eş'arî ve onun takipçileri, âlemde görülen sebep ve sonuç arasında bir ilişkinin olmadığını, sebebin sonucu tevellüd ettirmediğini bilakis sonucun bizzat Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını söyleyerek nedensellik düşüncesini eleştirerek âdet nazariyesini kabul etmişlerdir.

Konunun genişliğinden dolayı biz Eş'arî'de nedensellik meselesinin insan fiilleriyle olan yönüne değinmeden tabiatdaki olaylarla sınırlı tutmaya çalışacağız. Âlemde nedenselliğin olup olmadığı tartışmasının Eş'arî öncesi ve sonrası seyrini mukayese ederek Basra Mu'tezilesi ile olan benzerlikler ve farklılıklara dikkat çekip Eş'arî'nin konu hakkındaki yaklaşımını ve özgünlüğünü deskriptif ve analitik bir yöntemle ortaya koymaya çalışacağız. Eş'arî'nin günümüze ulaşan eserlerinde nedensellik meselesi fazla tartışılmadığı için İbn Fûrek'in *Mücerred Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* adlı eserinden onun görüşlerini tespit etmeye çalışacağız.

1. Nedensellik: Tab', İ'timâd ve Tevellüd

Kelâm ve felsefede sıkça tartışılan nedensellik meselesi ilkçağlardan itibaren dinamizmini korumaktadır. Antik Yunan tabiatçı filozofların ısrarla savundukları atomculuk öğretisi, âlemde olayların neden ve sonuçları arasında bir zorunluluğun olduğunu öngörmektedir. İslâm düşüncesinde zamanla Mu'tezile ve özellikle de Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849?) ile sistematik hale gelen kelâm atomculuğunda ise bu zorunluluk tonu oldukça esnetilerek ve hatta Basra Mu'tezilesi ile birlikte bu renkten tamamen arındırılarak zorunlu nedensellik karşıtı bir tona dönüşmüştür. Yunan atomculuğunda zorunlu nedensellik olmazsa olmaz bir durumken kelâm atomculuğunda –Sümâme b. Eşres (ö. 213/328), Muammer (ö. 215/830) ve Nazzâm (ö. 231/845) gibi birkaç şahıs hariç- ise zorunlu nedenselliğe karşı çıkmaktadır.⁴

Eş'arî öncesi Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Salih Kubbe, Ebu'l-Hüseyin es-Sâlihî ve Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 303/916) gibi Basra Mu'tezilesi kelâmcıları, ateşe temas edilmesine rağmen yanmanın gerçekleşmemesini, göz ile nesne arasında bir engel olmadığı halde görmenin gerçekleşmemesini, ateşe temas eden insanda acının gerçekleşmemesini, ağır bir taşın uzun bir süre havada hareketsiz bir şekilde durmasını,

⁴ Muhammed b. Muhammed en-Nu'mân İbnü'l-Muallim Ebû Abdillâh el-Ukberî el-Bağdâdî eş-Şeyhu'l-Müfid, *Evâilu'l-makâlât*, thk. eş-Şeyh İbrahim el-Ensârî (b.y.: el-Matbaatu'l-Mehr, 1413/1993), 101; Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 357-359; Metin Yıldız, *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*, (Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2015), 71; Yusuf Okşar, *İslam Kelâmında Nedensellik ve Adetullah*, (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2008), 19.

Allah'ın gücü olmayan bir canlıyı yaratmasını ve hatta ölüm ile ilmin yan yana bulunmasını mümkün görmektedirler. Bütün bu olayların gerçekleşmesini Allah'a zorunlu görmemektedirler. Eş'arî'ye göre Ebu'l-Hüzeyl bu konuda aşırıya kaçarak canlı ve ölü kişilerin fiillerinin, algılama ve körlüğün, dilsizlik ile konuşmanın aynı anda bulunmasını bile mümkün görmektedir.⁵ Eş'arî'de de buna benzer değerlendirmeler vardır. Ona göre Allah Teâlâ'nın havayı latîf bir şekilde yaratıp içinde de ağır bir taşı yaratarak havada yuvarlanmadan sakin bırakması ya da hareket ettirmesi mümkündür.⁶ Bu konuda şu ifadeleri kullanmaktadır: "Eğer taş hareket etmiş olsaydı o zaman onda sükûnun zıddı gerçekleşmiş olurdu. Bize göre de Allah Teâlâ o şeye ve onun zıddına güç yetirendir. Onda hareketi gerçekleştirmeyi takdir ettiğinde onun yerine sükûnu da gerçekleştirmeyi takdir edebilir."⁷

Eş'arilikte de Basra Mu'tezilesinde olduğu gibi Allah-âlem ilişkisinin zorunlu bir ilişki olmadığı bilakis iradî ve ihtiyarî bir ilişki olduğu ısrarla vurgulanmaktadır. Aynı şekilde âlemde cereyan eden olaylarda sebep ve sonuç ilişkisinin de olmadığı özellikle vurgulanmaya çalışılmaktadır. Bunun temel nedeni ise kadir-i mutlak, fail-i muhtar ve mürid-i bizzat olarak nitelendirdikleri Allah Teâlâ'nın fiillerinde özgür olduğunu kabul etmeleri ve yaratmış olduğu âlemdeki iş ve işleyişin de O'nun kudret, ihtiyar ve iradesinden bağımsız görmemeleridir. Yüce Allah'ın fiillerinde özgür ve herhangi bir zorunluluğa tabi olmadığı ve âlemde cereyan eden olayların zorunlu olarak meydana gelmediği düşüncesi ilk önce Basra Mu'tezilesi tarafından âdet kavramı ile izah edilmiştir. Tabiat yerine kullanılan âdet, onlara göre Allah Teâlâ'nın yarattığı bir şeydir. Eş'arî ve takipçisi kelâmcılar da bu minvalden hareketle âlemin işleyişinde nedenselliğin olmadığını âdet kavramı ile açıklamaya çalışmışlardır.⁸

Kelâmda zorunlu nedenselliğe karşı kullanılan âdet kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için Basra Mu'tezilesi kelâmcılarının çoğunluğu ile Eş'arî kelâmcıların bu bağlamda sıklıkla eleştirdikleri tab', i'timâd ve tevellüd kavramlarının kısaca izah edilmesi gerekir.

1. Tab': Kelâm ilminde nedensellik meselesi bağlamında kullanılan tab' kavramının cevherde bulunan bir mana olduğu ve bu mana sayesinde fiilin gerçekleşmeye hazır hale geldiği ifade edilmektedir.⁹ Tabiatçı filozoflar ile tabiata vurgu yapan kelâmcılara göre âlemde meydana gelen her hadise kendilerinde içkin olan bir tabiatla gerçekleşmektedir. İlk dönem Mu'tezile kelâmcılarından Nazzâm (ö. 231/845) cisimlerde bir tabiatın olduğunu ve Allah Teâlâ tarafında onun tabiatı değiştirilmediği sürece Allah'ın bile ona müdahalede bulunamayacağını iddia etmek-

⁵ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, nşr. Helmut Ritter, 3. Baskı (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980), 312; Ahmet Kaplan, *Mu'tezile ve Eş'arîler Arasındaki Nedensellik Tartışmaları*, (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2018), 81.

⁶ Ebû Bekr İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret, (Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1987), 264; Kaplan, *Mu'tezile ve Eş'arîler Arasındaki Nedensellik Tartışmaları*, 81.

⁷ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 264.

⁸ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 275-276; Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât*, 101; Yusuf Rahman, "Klasik Dönemdeki Kelâm Ekollerine Göre Mucize Anlayışı", trc. Mustafa Akçay, H. İbrahim Bulut, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001): 294, 299-300; M. Basil Altaie, *God, Nature and the Cause*. (USA: Kalam Research and Media, 2016), 63-64.

⁹ Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât*, 101.

tedir. Ama yine de ona göre Allah Teâlâ kakhâr özelliği ile ateş ve su, sıcaklık ve rutubet gibi birbirine zıt olan tabiatları bir araya getirebilecek güce sahiptir. Aynı şekilde taşın özelliğinin aşağıya yuvarlanmak, ateşinki ise yukarıya çıkmak olduğu halde Allah Teâlâ tarafından bundan alıkonularak ateşin aşağıya, taşın ise yukarıya doğru yönelmesini mümkün görmektedir.¹⁰ Bağdat Mu'tezilesi kelâmcılarından Hayyât (ö. 300/913) da tab' düşüncesini benimsediği için Nazzâm'ın tab' düşüncesinin savunusunu yapmaktadır. Öyle ki ona göre bu düşünce tüm tevhid ehli tarafından da savunulmaktadır.¹¹ Hayyât'ın öğrencisi Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî de (ö. 319/931) tab' düşüncesini benimseyerek âlemde ortaya çıkan cisimlerin dört unsurdan oluştuklarını ve bizlerin de bu unsurlar sayesinde fiilde bulunduğumuzu, buğdayın bir niteliğinin olduğunu ve o nitelik onda devam ettiği sürece ondan arpanın çıkmasının mümkün olmadığını ve yine Allah Teâlâ'nın insanın sperminden başka bir canlıyı yaratmasının imkânsız olduğunu savunmaktadır. Basra Mu'tezilesinden Ebû Raşîd en-Nîsâbü'rî (ö. 450/1059) ise tabiat meselesi hakkında Ka'bî'yi eleştirirken eski üstatlarının da bu fikri gayri makul gördüklerini ve Allah Teâlâ dilerse buğdaydan arpayı ve insan sperminden ise herhangi bir canlıyı yaratabilecek kudrete sahip olduğu görüşünde olduklarını aktarmaktadır.¹² Şunu da belirtelim ki Basra Mu'tezilesi her ne kadar Allah Teâlâ'nın kudretini vurgulamak için bu görüşü savunuyor olsa da nedensellik ilkesini de reddetmez. Ancak onlar sebebin sonucu zorunlu olarak doğurduğu fikrine karşı çıkmaktadırlar.¹³

Eş'arî kelâmını sistematik bir şekilde ele alan Ebû Bekr el-Bâkallânî (ö. 403/1013), tab' düşüncesinin yanlışlığını mantıkî gerekçelerle çürütmeye çalışmaktadır. Ona göre eğer âlemde meydana gelen hadiseler tabiatlarından dolayı ise her zaman ve zeminde aynı sonuçların gerçekleşmesi gerekir. Hâlbuki insan tecrübesi bunların her zaman aynı şekilde gerçekleşmediğine şahit olmaktadır. Örneğin doymak ve suya kanmak yeme ve içmenin neticesinde gerçekleşiyorsa bu durumda çakıl, toprak, sirke vb. sıvı ve katı yiyecek ve içeceklerin tüketimiyle de doyma ve suya kanmanın gerçekleşmesi gerekir.¹⁴ Aynı şekilde bazen şarap içildiği halde ve ateşle birleşme gerçekleştiği halde sarhoşluk ve yanma durumu gerçekleşmemektedir. Bu durumda yanmanın tabiatın fiilinden zorunlu olarak gerçekleştiği iddiası iptal edilmiş olur.¹⁵

Tab' düşüncesine karşı olan Basra Mu'tezilesinden birçok kelâmcı bu kavram yerine i'timâd ve tevellüd kavramlarını kullanmıştır. Eş'arî kelâmcılar ise hem tab' kavramının hem de i'timâd ve tevellüd kavramlarının nedenselliği taşıdığı gerekçeyle her iki yaklaşıma da karşı çıkmışlardır.

¹⁰ Ebu'l-Hüseyin Abdurrahman b. Muhammed b. Osman el-Mu'tezilî el-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-red alâ İbni'r-Ravendî el-mulhid*, thk. H. S. Nyberg, 2. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Arabiyye, 1993), 47-48.

¹¹ Hayyât, *el-İntisâr*, 47.

¹² Ebû Raşîd en-Nîsâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Ma'an Ziyâde, Rıdvân es-Seyyid, (Beyrût: Me'hedu'l-Enmâi'l-Arabî, 1979), 133. Mu'tezile'nin tabiat düşüncesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Mekin Kandemir, *Mutezile Kelâmında Tabii Nedensellik Düşüncesi* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 87.

¹³ Halil İbrahim Bulut, "Mu'tezile Mezhebinde Nedensellik Tartışmaları", *Marife* 3, (2003): 284-285, 275-292.

¹⁴ Kâdî Ebûbekir Muhammed İbnü't-Tayyib el-Bâkallânî, *Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil*, thk. İmaduddîn Ahmed Haydar, (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987), 59.

¹⁵ Bâkallânî, *Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil*, 64.

ii. İ'timâd: Sözlük anlamı dayanmak ve gerilmek anlamına gelen ve kelâm ilminde direnç, itme ve çekme kuvveti, yer çekimi gibi anlamlarda kullanılan i'timâd kavramıyla tabiattaki hadiselerin sebep ve sonuçları arasındaki ilişki izah edilmeye çalışılmaktadır.¹⁶ Kelâmcıların kâhîr ekseriyeti tabiattaki hadiselerin sebep sonuç ilişkisinin zorunlu oluşuna ve tabiat kavramına karşı çıkmakla birlikte Basra Mu'tezilesi sebep ile sonuç arasındaki ilişkiyi izah etmek için i'timâd kavramını kullanmıştır. Örneğin ağır bir cismin yere düşüşünü gerçekleştiren bir mananın olduğunun ve bu mananın ise aşağıya doğru gerçekleşen i'timâd olduğunu zikretmişlerdir. Eş'arî'den sonra yaşamış Basra Mu'tezilesinden Ebû Raşîd en-Nisâbü'rî ve İbn Metteveyh'e (ö. 469/1077) göre ağır bir taşın yere düşmesi tabiatında dolayı değildir, bilakis o taşın i'timâdından kaynaklanmaktadır.¹⁷ İ'timâdî lâzım ve mücteleb i'timâd şeklinde tasnif eden Mu'tezile'ye göre ağır bir nesnenin yere düşüşü onun lâzım i'timâdî iken onun yukarıya doğru fırlatılmasıyla kendisinden meydana gelen itmeden dolayı ise mücteleb i'timâd gerçekleşmektedir. Mücteleb i'timâd sona erdiğinde nesnede bir hareketsizlik oluşmakta ve daha sonra kendisinin lâzım i'timâdından dolayı tekrar yere düşmeye başlamaktadır. Ateşte ise tam tersi bir durum gerçekleşmektedir. Ateşin yukarıya doğru yükselmesi lâzım i'timâdî iken dışarıdan bir etki ile aşağıya doğru gitmesi ise mücteleb i'timâd'dır.¹⁸ İ'timâd teorisini kullanan Mu'tezilî kelâmcılar her ne kadar tabiat anlayışını eleştiriyor olsalar da aslında âlemdeki işleyişin belli sebep ve kurallar doğrultusunda gerçekleştiğini savunmaktadırlar.

iii. Tevellüd: Tevellüd kavramı ise kelâm ilminde bir fiilin başka bir fiilden bir vasıtayla gerçekleşmesi anlamında kullanılmaktadır.¹⁹ Daha çok insan fiilleriyle bağlantılı olarak kullanılan tevellüd ya da tevlîd kavramı tabiattaki hadiselerin meydana gelişiyle ilgili olarak da kullanılmaktadır.²⁰ İlk dönem Mu'tezilesinden Allâf, tevellüd meselesini tartışıp savunurken, bir fiilin failinin olup olmayacağını, eğer olursa kimin olacağını ortaya koymaya çalışmaktadır. Ona göre insan tarafından meydana gelen bir fiilin neticesinde ortaya çıkan fiil, mütevellid fiildir ve faili de ne Allah'tır ne de başka bir şeydir, bizzat birinci fiili yapan insandır.²¹ Mu'tezile'nin son dönem kelâmcılarından Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) da cisimlerin herhangi bir muhdîs faili olmaksızın hudûsunun tab' yoluyla mümkün olup olmadığını tartışırken bu konu hakkındaki ihtilafın muhtemelen ibare ve ma'na yönüyle olduğunu ifade

¹⁶ Nisâbü'rî, *el-Mesâil*, 144-145; Cemalettin Erdemci, *Kelâm kozmolojisine Giriş*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2007), 130; Yıldız, *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*, 99.

¹⁷ Nisâbü'rî, *el-Mesâil*, 192, 229; Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed İbn Metteveyh *et-Tezkire fi ahkâmî'l-cevâhir ve'l-a'râz*, thk. Daniel Gimaret, (Beyrût: el-Me'hedu'l-İlmî el-Fransî li'l-Âsâri's-Şarkîyye bi'l-Kâhire, 2009), 1: 334; Erdemci, *Kelâm Kozmolojisine Giriş*, 131-132; Yıldız, *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*, 103-104.

¹⁸ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1: 51, 314; Nisâbü'rî, *el-Mesâil*, 192; Yıldız, *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*, 100; Kandemir, *Mutezile Kelâmında Tabîî Nedensellik Düşüncesi*, 122.

¹⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 400-401; Muhammed Ali et-Tehânevî, "Tevlîd", *Mevsû'atu keşşâfi istilâhâtü'l-funûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc, (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996), 1: 534; Yıldız, *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*, 105-106.

²⁰ Muhammed Abdülhâdi Ebû Rîde, *min Şuyûhi'l-Mu'tezile İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm ve ârâuhu'l-kelâmiyyeti'l-felsefiyye*, 2. Baskı (Kahire: Dâru'n-Nedîm, 1989), 111; Yıldız, *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*, 108-109.

²¹ Abdurrahman Bedevî, "Ebu'l-Hüzeyl El-Allâf'ın Dâkîku'l-Kelâm Anlayışı", trc. Metin Yıldız, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 11/2, (Aralık 2013): 296.

etmektedir. Ona göre hasım eğer tüm bu hadiselerin kâdir, âlim ve mürfd gibi niteliklere sahip birisine ihtiyaç duyduğunu kabul edip daha sonra da bunu tab' olarak isimlendirirse bu tanımlamaya/ibareye muhalif davranmış olur. Ancak böyle söylemeyip bunun dışındaki bir ma'naıyla ilişkilendirirse bu karşı çıkışı iki ihtimalden başkası olamaz. Bu hadiseler ya sebeplerin ya da illetlerin etkisiyle meydana gelir. Eğer etkisi sebeplerin etkisi ise bu durumda bu sebebi bir fâil-i muhtâra izafet etmiş olur. Hâlbuki cisimler ve benzeri yapıların fâilden sebeplerle meydana gelmesi mümkün değildir. Ona göre ateşin yakması neticesinde meydana gelen durumun tab' olarak isimlendirilmesi ile kendilerinin bu durumu i'timâd olarak isimlendirmeleri aynı şeydir. Zira yanan nesnedeki cüzlerin ayrışmasını tevlîd ettiren i'timâdlarla yanma durumu gerçekleşmiş olur. Kâdî, cisimlerin hudûsu ile Allah Teâlâ arasındaki ilişkinin zorunlu bir ilişki olmadığını, Allah'ın illet olmadığını bilakis fiillerin fâili olduğunu ve âlemin işleyişinin zorunlu bir nedenselliğin kabul görüldüğü tab' yoluyla değil de i'timâdlar yoluyla fâil-i muhtâr Allah tarafından yaratıldığını ifade etmektedir. Kâdî her ne kadar tüm bu işleyişlerin i'timâdların tevlîdi ile gerçekleştiğini söylüyorsa da suyun ağır oluşundan dolayı aşağıya akışını ve benzeri durumları fâil-i muhtâr olan Allah ile ilişkilendirmektedir. Ona göre Allah Teâlâ'nın tüm bu durumların i'timâdlarından tevlîd ve icâbı engellemesi de mümkündür.²² Kâdî'nin öğrencisi olan ve dakîku'l-kelâm alanında müstakil eserleri günümüze ulaşan kelamcılardan İbn Metteveyh de geleneğine bağlı olduğu ekolün görüşlerini savunup açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre bir taşın yere düşüşünün illetini ondaki harekete bağlayanlar yanılmaktadır. Çünkü o taşın düşüşü esnasında sükûn halleri de vardır ve bu durumda taşın zorunlu olarak durması gerektiğini de kabul etmek gerekir. Taşın düşüşünün, engellerin kalkmasıyla ağırlığın yere düşüşünü gerçekleştiren tevlîd ile olduğunu ifade etmektedir.²³

Mu'tezilî kelâmcılar tarafından kullanılan i'timâd ve tevellüd kavramları Eş'arî ve takipçileri tarafından zorunlu nedenselliği çağrıştırdığı gerekçesiyle tab' kavramında olduğu gibi eleştirilmiştir. Bâkîllânî, darbe esnasında oluşan acının, mızrağın darbesinden sonra oluşan yarılmanın, itmeyle birlikte taşın gidişinin, kışınıyla birlikte oluşan acı ve lezzet gibi tüm hadiselerin sadece Allah Teâlâ'nın yaratması olduğunu ve insanın i'timâd ve tevellüden kaynaklanan bir kesbinin olmadığını ifade etmektedir.²⁴ Bu fiillerin insanın kesbinden kaynaklanmadığını, bilakis sebeplere vurgu yapanların görüşlerinin birer iddiadan başka bir şey olmadığını söylemektedir. Ona göre i'timâd ve tevlîd görüşünü benimseyenlerin iddialarının aksine Allah Teâlâ hafif bir darbenin neticesinde şiddetli bir acıyı ya da şiddetli bir darbenin neticesinde ise hafif bir acıyı gerçekleştirme âdetini icra ettiğinde bu durumda şiddetli acının hafif bir darbeden, hafif acının ise şiddetli bir darbeden tevellüd etmesi gerekir ki bu durum da onların i'timâd ve tevellüd ile ilgili delillerini iptal eder.²⁵ Bâkîllânî, Mu'tezileden acının gerçekleşmesinin, okun gidişinin, parçalanma,

²² Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l-muhît bi't-teklîf*, thk. J.J. Houben, Daniel Gimaret, Jan Peters, (Beyrût: eş-Şeriketu'l-Mısrıyye, 1965), 1: 91-92; Kaplan, *Mu'tezile ve Eş'arîler Arasındaki Nedensellik Tartışmaları*, 96.

²³ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 1: 345.

²⁴ Bâkîllânî, *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 334-335.

²⁵ Bâkîllânî, *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 339-340.

kırılma ve cisimlerin te'lifinin i'timâd ve tevellütten kaynaklandığını iddia edenler ile bunların tabiatın fiilleri olduğunu iddia edenlerin aynı konumda olduğunu söyleyerek onların bu konu hakkındaki görüşlerini geçersiz kılmaya çalışmaktadır.²⁶ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî de (ö. 478/1085) Mu'tezile'nin iddiasının aksine nazarın ilmi tevellüd ettirmediğini ve "illet ile ma'lûlû arasındaki îcâbın bilgiyi zorunlu kılmadığını" söyleyerek tevellüd görüşünü eleştirmektedir.²⁷ Değirmen taşının kenarındaki hareketlerinin eksenindeki hareketlerden mütevellid olmadığını, bilakis Allah Teâlâ'nın doğrudan yaratmasıyla meydana geldiğini örnek olarak vermektedir.²⁸

Âlemdeki olayların, nesnelere tabiatları doğrultusunda gerçekleştiğini savunanları eleştiren Basra Mu'tezilesi zorunlu nedensellik fikrine karşı çıkmasına rağmen sebep ve sonuç ilişkisini i'timâd ve tevellüd kavramıyla açıklamıştır. Eş'arî ve takipçisi kelâmcılar da tab' düşüncesine karşı çıkma hususunda Basra Mu'tezilesi ile hemfikir olmalarına rağmen onların i'timâd ve tevellüd hakkındaki görüşlerinin tabiatçıların görüşleriyle aynı olduğu ve zorunlu nedenselliği tazammun ettiği gerekçesiyle eleştirmişlerdir.

2. Nedensellik Karşıtlığı: Âdet Nazariyesi

Âdet kavramı kelâmcılar tarafından daha çok tabiatla bağlantılı bir kavram olarak kullanıldığında âlimin bilgisinin tekrar etmesi, mutad olan şeyin ya sıfatının yenilenip tekrar etmesi ya da bulunduğu hal üzere devam etmesi ve kendilerine mu'cizenin getirilmiş olduğu insanların alışkanlıkları şeklinde tanımlanmıştır.²⁹

Basra Mu'tezilesi içinde yıllarca kaldıktan sonra onlardan ayrılan Eş'arî de Basra Mu'tezilesinde olduğu gibi zorunlu bir nedenselliği barındırdığı gerekçesiyle tab' düşüncesine karşı çıkmıştır. Ancak o, Mu'tezile'nin kullanmış olduğu i'timâd ve tevellüd kavramlarının da benzer şekilde zorunlu bir nedenselliği taşıdığı gerekçesiyle bu kavramlarla yapılan izahata karşı çıkmıştır. Eş'arî konu hakkındaki görüşünü, tabiatçı filozoflar ile i'timâd ve tevellüd kavramlarıyla düşüncelerini desteklemeye çalışan kelâmcıların kullanmış oldukları örneklerle açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre ateşin yukarıya doğru gerçekleşen hareketi ile taşın aşağıya doğru gerçekleşen hareketi bu durumu zorunlu kılan herhangi bir tab' ya da onları tevlîd ettiren herhangi sebepten dolayı gerçekleşmemektedir. Bilakis yoktan yaratan varlığın, ateşten yukarıya doğru, taştan ise aşağıya doğru gerçekleşebilecek bir harekete bedel olarak ateşin aşağıya, taşın ise yukarıya doğru hareketini yaratabilecek gücü mümkündür. Yine suda soğukluk ve nemliliği kaldırıp yerine sıcaklık ve kuruluğu;

²⁶ Bâkîllânî, *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 63-64. Bâkîllânî'nin tevellüd eleştirisi ve nedensellik karşıtı argümanları için bk. Bâkîllânî, *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 334-341.

²⁷ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâitü'l-edille fî usûl'i'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Mûsâ, Ali Abdulmunim Abdulhamid, (Bağdat: Mektebetü'l-Hancî, 1950), 6.

²⁸ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr v.dğr. (İskenderiye: Münşeetu'l-Maarif, 1969), 437; Mehmet Dağ, "İmam el-Haremeyn el-Cüveynî'de Nedensellik Kuramı", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987): 41.

²⁹ Kâdî Ebubekr Muhammed İbnü't-Tayyib el-Bâkîllânî, *el-Beyân anî'l-fırak beyne'l-kerâmâti ve'l-mu'cizât*, thk. Richard McCarthy, (Beyrut: el-Meketbü's-Şarkıyye, 1958), 50; Ebu'l-Hasan Kadî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl: et-tenebbüvvât ve'l-mu'cizât*, thk. Mahmûd Muhammed Kâsım (b.y.: y.y., ts.) 15: 189, 217; Rahman, "Klasik Dönemdeki Kelâm Ekollerine Göre Mücize Anlayışı", 304.

ateşte ise sıcaklık ve kuruluğa bedel olarak nemlilik ve soğukluğu yaratacak gücü imkân dâhilindedir.³⁰ Bunun neticesinde ise bunların isimlendirilmesinin ve nitelendirilmesinin değişeceğini zikrederek muhal bir durumun tahayyülünün de önüne geçmektedir. Eş'arî Allah Teâlâ'nın yarattığı bir şeyin tersini de yaratabilecek bir kudret ve iradeye sahip olduğunu vurgulamaktadır. Sadece ateş ya da suyun tabiatında ne varsa onun dışına çıkılamayacağı izlenimini ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Ona göre su ya da ateşin tabiatında Allah Teâlâ tarafından yapılan bir değişiklik muhal bir durum değildir. Allah onda bir değişiklik yapar ve âdeti nakzedecek bir durumu gerçekleştirir. Eş'arî bu durumu da "intikazu'l-âde/âdetleri yok eden" tabiri ile ifade etmektedir.³¹ Aynı şekilde bir kişi bir taşı attığında o taşın gidişinin onu atan kişinin fiilinin olmadığını, bilakis Allah Teâlâ tarafından yoktan yaratıldığını ifade etmektedir. Öyle ki ona göre bizden birisi bir taşı attığında Allah Teâlâ onun gidişini yaratmadığında o taşın gitmemesi mümkün olur. Yine bizden birisi bir taşı atmadığı halde Allah'ın yoktan yaratması ile o taşın hareket edip gitmesi de mümkündür.³²

Nedensellik görüşüne karşı çıkıp âlemdeki işleyişi âdet kavramıyla izah eden Eş'arî, Mu'tezile'nin tevellüd görüşü ile tabiatçı filozofların görüşlerinin birbirine muarız olmalarına rağmen fâsîd olmaları açısından aynı olduğunu söylemektedir. Öyle ki her iki görüş de âlemde cereyan eden muhkem ve düzenli fiillerin âlim, kâdir ve canlı olmayan bir failin fiilleri olduğu hususunda hemfikirdir. Eş'arî, Allah Teâlâ'nın filozofların tabiat ile ilgili görüşlerinin fâsîd olduğunu bizzat Kur'an'da bize bildirdiğini ifade etmektedir. O, tabiatçı filozofların görüşlerinin Mu'tezile tarafından tevellüd görüşüyle aynen benimsendiğini ve hatta onlardan daha aşırıya gidilerek failsiz fiillerin hudûsunun bile mümkün görüldüğünü ifade etmektedir. Ona göre bu görüşte olanlar, bir fiili yapan birisi ma'dûm olduğu halde onun fiilinden mütevellid bir fiilin gerçekleşmesini mümkün görmektedirler.³³ Eş'arî'nin tevellüd eleştirisinin İbnu'r-Ravendî'nin (ö. 301/913)³⁴ Mu'tezile eleştirisindeki iddialarının neredeyse aynısı olduğunu söylemek mümkündür. Hayyât'ın Mu'tezile savunusunda zikredildiğine göre İbnu'r-Ravendî, Mu'tezile'nin görüşünün çirkin olduğunu ispatlamak için onların ma'dûm olandan fiillerin gerçekleşmesini ve hatta ölmüş birisinden fiillerin ortaya çıktığını savunduklarını iddia etmiştir.³⁵

Eş'arî mutad olarak cereyan eden âdet ile bağlantılı olarak değerlendirdiği mu'cizeyi, peygamberin peygamberlik iddiası esnasında daha önceki âdeti nakzeden olaylar olarak tanımlamakta ve farklı şekillerde cereyan ettiğini zikretmektedir.

³⁰ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 132.

³¹ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 132.

³² İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 132-133.

³³ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-seğr*, thk. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cüneydî, (İskenderiye: Dâru's-Safâ ve'l-Merve, 2007), 140-144; İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 133-134. Eş'arî konuyla ilgili Ra'd süresi dördüncü ayeti ile Yasin süresi 78, 79 ve 80. ayetleri zikretmektedir. Bk. Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-seğr*, 140-144.

³⁴ Ahmed b. Yahya b. İshak er-Ravendî'nin dakîku'l-keîlâm ve celîlu'l-keîlâm alanında daha önce çok zeki bir Mu'tezilî kelâmcî olduğu ve bazı sebeplerden dolayı Mu'tezile'den uzaklaşıp, onları eleştirdiği ifade edilmektedir. Bk. Nyberg, "Mukaddime", *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-red alâ İbni'r-Ravendî el-mulhid*, thk. H. S. Nyberg, 2. Baskı, (Beyrût: Dâru'l-Arabiyye, 1993), 25-26.

³⁵ Hayyât, *el-İntisâr*, 76. İbnu'r-Ravendî'nin *Fadlathu'l-Mu'tezile* adlı eserinde Mu'tezile'ye yönelttiği eleştiriler ve suçlamalar Eş'arî, Bağdadî ve diğer Mu'tezile karşıtları kişi ve ekoller tarafından da kullanılmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Nyberg, "Mukaddime", *Kitâbu'l-İntisâr*, 44-46.

Âdet üzere cereyan eden bir fiilde sadece zaid bir kudretin eklenmesi ya da kudretin yok olması da mu'cizeye örnek olarak gösterilebileceği gibi âdeti nakzedecek şekilde ilmin artması ya da azalması da örnek olarak gösterilebileceğini ifade etmektedir.³⁶ Eş'arî'nin mu'cize tanımında görüldüğü üzere o da Basra Mu'tezilesinde olduğu gibi "tabiat" kavramını kullanmaktan sakınmakta ve bunun yerine "âdet" kavramını kullanmayı tercih etmektedir.³⁷ Eş'arî bu konuda şöyle diyor: "Yemekten sonra doyunluğun, içmekten sonra kanmanın, yeme ve içmenin yokluğuyla kendine özgü şekliyle açlık ve susuzluğun oluşumu gibi bütün bu durumlar fâil-i muhtâr olan Allah Teâlâ tarafından yoktan yaratılmıştır. Eğer Allah bunun tersini yapmayı dilerse buna güç yetirir. Ne var ki Allah Teâlâ tüm bu durumları bu şekilde meydana getirmesinde âdeti icra etmiştir. Eğer Allah Teâlâ bunun tersini yaparsa âdeti nakzetmiş olur."³⁸ Basra Mu'tezilesinden Kadî Abdülcebbar da mu'cize ve tabiattaki olaylar arasındaki ilişkiyi tartışmakta ve Allah Teâlâ'nın âdetleri keyfi olarak ihlal etmediğini, bilakis peygamberlik iddiasında bulunan kişiyi açık bir delille desteklemek için ihlal ettiğini savunmaktadır.³⁹ Mâtürîdî kelimcilerden Ebu'l-Muîn en-Neseî de mu'cize ve keramet gibi bazı durumların dışında Allah Teâlâ'nın âdetini çabuk çabuk bozmayacağını ve Allah'ın kudretinde olmasına rağmen âdeten gerçekleşmesinin mümkün olmadığını bildiğimizden dolayı yaz sıcaklığında suyun donacak şekilde soğuduğunu ya da Horasanlı tüm erkekleri kadına, kadınları da erkeğe dönüştürdüğünü söyleyen kişinin sözüne itimâd edilemeyeceğini ifade etmektedir.⁴⁰ Kısacası kelâmcılara göre mu'cize Allah Teâlâ'nın âlemde mutâd olarak sürdürdüğü sünnetinin başka bir sünnet ile değişmesidir. Sebep ile sonuç arasındaki ilişki zorunlu bir ilişki olmayıp aklen mümkün ve naklen vaki olan bir durumdur.⁴¹

Eş'arî kelâm atomculuğu, Mu'tezilî kelâm atomculuğuyla özellikle de geleneğini sürdürdüğü Basra Mu'tezilesinin zorunlu nedensellik karşıtlığı gibi birçok noktada benzer argümanları taşıdığı halde, nedensellik karşıtlığında argümanlarını dayandırdıkları araz nazariyesinde farklılaşmaktadır. Eş'arilikteki nedensellik karşıtlığının dayandırıldığı araz nazariyesinde arazlar hiçbir zaman süreklilik arz etmezler ve sürekli yenilenmektedir. Bu yenilenme de kendiliğinden olamaz bilakis Allah Teâlâ'nın onları sürekli yaratmasıyla mümkündür. Bundan hareketle âlemdeki olayların işleyişinde sebep ve sonuç ilişkisinin olmadığı, bilakis Allah Teâlâ'nın sürekli yaratmasıyla âlemin varlığının devam ettiği vurgulanmaktadır.⁴² Eş'arî'ye göre cisimlerin arazlarının bâkî olması imkânsızdır. Çünkü arazlar bâkî olursa cismin

³⁶ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 176-177; Rahman, "Klasik Dönemdeki Kelâm Ekollerine Göre Mûcize Anlayışı", 307.

³⁷ Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl: et-tenebbüvvât ve'l-mu'cizât*, 15: 183, 189; Kaplan, *Mu'tezile ve Eş'arîler Arasındaki Nedensellik Tartışmaları*, 80, 82; Altaie, *God, Nature and the Cause*, 63.

³⁸ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 134.

³⁹ Kadî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl: et-tenebbüvvât ve'l-mu'cizât*, 15: 189, 217; Rahman, "Klasik Dönemdeki Kelâm Ekollerine Göre Mûcize Anlayışı", 304.

⁴⁰ Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay, 2. Baskı, (Ankara: DİB Yayınları, 2003), 1: 550-551.

⁴¹ Mustafa Akman, "Eşarîlerin Nedensellik Anlayışı Üzerine Ehl-i Hadis'in Vardığı Sonuçlar", *İslami Araştırmalar*, 22/2, (2011): 76, 71-88.

⁴² Kadî Ebûbekir et-Tayyib el-Basrî el-Bakillânî, *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecüzû el-cehlu bihi*, thk. Muhammed Zahid İbn Hasan el-Kevserî, 2. Baskı, (Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs,

bekâsı ile birlikte değişimi muhal olur. Zaten ona göre cismin bâkiliği ile birlikte arazlarının sürekli değişimi cisimlerin arazlardan dolayı bâki olmadığının delilidir. Eş'arî bekânın araz olduğunu ve onda bekânın mümkün olamayacağını, cismin ise bekânın sürekli yenilenmesi/teceddûdü ile daima bâki olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Âlemin tüm işleyişini fâil-i muhtâr olan Allah Teâlâ'ya bağlı gördüğü için nedenselliğe karşı çıkmaktadır. Bunu da Allah Teâlâ'nın iradesiyle her an yenilenen arazların varlığıyla temellendirmekte ve insanın yaradılışına dikkat çekerek ifade etmektedir. Ona göre insan, biyolojik gelişiminin aşamalarının kendiliğinden olmadığını anladığında kendisini yaratanın âlim, kâdir ve mürîd olduğunu fark eder.⁴⁴

Eş'arî Allah Teâlâ'nın ihtiyarı, iradesi ve kudretiyle âlemdeki tüm işleyişin meydana geldiğini ısrarla vurgulamaktadır. Bunu vurgularken yine kelâm atomculuğunda sıklıkla kullanılan hareket ve sükûn arazını kullanmaktadır. Kendi döneminde baskın görüş olan Batlamyusçu evren tasavvurunun etkisinde kalarak yeryüzünün hareketsiz olduğunu iddia ettiğinde⁴⁵ bunun nedeninin tabiatlar ve tevellüd olmadığını, bilakis Allah Teâlâ'nın âlemde sükûnu ibtidaen yaratıp an be an devam ettirdiği ihtiyarıyla olduğunu ifade etmektedir. Bu konuda şöyle diyor: "Allah Teâlâ âlemi sıkıca tutan, koruyan, âlemdeki cisimleri sâkin kılan ve yine hareket eden cisimlerin muharriki olan ve bunu da tevlîd ettiren herhangi bir sebep ve zorunlu kılan herhangi bir tabiat olmaksızın bu arazları ibtidaî olarak ihtiyarıyla meydana getirendir"⁴⁶ Yeryüzünün hareketsiz olduğunu ise kendince şu şekilde temellendirmeye çalışmaktadır: "Yeryüzü herhangi bir mekânda olmaksızın duran cisimlerdir. Allah Teâlâ da onu peş peşe yarattığı bir sükûn ile hareketsiz kılandı. Yine şöyle diyordu: Âlemin tamamı hiçbir mekânda değildir. Onda bir mana vardır ve eğer altında bir mekân olsaydı onda sakin olurdu. En alt tabakaya kadarki tabaka sakindir ve o tabaka üzerinde durmaktadır. Aynı şekilde en üst tabakaya kadar ulaşıncaya kadar tüm tabakaların hükmü de bunun gibidir."⁴⁷ Eş'arî yeryüzünün hareketsiz oluşuyla ilgili başka bir pasajda da şu ifadeleri kullanmaktadır: "Allah Teâlâ ağır bir taşı hafif bir havada herhangi bir destek ve bağlantı olmaksızın durdurabilir. Bu da Allah Teâlâ'nın âlemin tümünü herhangi mahalde olmaksızın yarattığı mecrayla imkân dâhilinde gerçekleşir. Taş da âlemin bir parçası olduğundan ve herhangi bir mekânda olmaksızın yaratılması havada durulmasından daha harika olduğundan hükmü de âlemin hükmü gibidir. Yeryüzünün hareketsizliği hakkında yine aynı şekilde şöyle diyordu: Yeryüzünde var olan kevn ve sükûn, yeryüzünün altında onu taşıyan bir şey olmaksızın ve üstünde de onu gölgelendirecek ve bunun neticesinde

1421/2000), 16-17; Ebû Mansûr Abdulkâhir Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, thk. Ahmed Şemsüddîn, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423/2002), 61, 70; Çağfer Karadaş, "İslam Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik", *Usûl İslam Araştırmaları* 8, (Temmuz-Aralık 2007): 13, 7-22; Akman, "Eşarîlerin Nedensellik Anlayışı Üzerine Ehl-i Hadis'in Vardığı Sonuçlar", 74.

⁴³ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 237-238.; Karadaş, "İslam Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik", 13-14.

⁴⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'ari, *Kitâbu'l-Luma' fi'r-red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, *The Theology of Al-Ash'arî*, (Beyrût: Imprimerie Catholique, 1953), 6-7; Okşar, *İslam Kelamında Nedensellik ve Adetullah*, 101-102.

⁴⁵ Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-seğr*, 139-140; İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 133, 264, 275.

⁴⁶ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 275.

⁴⁷ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 264.

yeryüzünün ona dayanmasını/i'timâd sağlayacak bir şey olmaksızın Allah Teâlâ'nın yoktan yarattığı şeydir."⁴⁸ Basra Mu'tezilesi de ağır bir taşın yere düşmesinin, ateşin yukarıya çıkmasının Allah Teâlâ'nın kudretiyle gerçekleştiğini, şayet Allah dilerse bu durumun tersinin gerçekleşmesinin mümkün olduğunu ve Allah Teâlâ'nın buğday tanesinden arpayı çıkarmaya kadir olduğunu savunmaktadır. Buna rağmen âlemde gerçekleşen olaylarda sebep ve sonuç ilişkisinin olduğunu, bu ilişkinin Allah Teâlâ tarafından konulan âdetin sonucu olduğunu, aynı sebeplerin aynı sonuçları doğurmayabileceğini ve fiillerin her zaman aynı şekilde meydana gelmeyebileceğini ifade etmektedirler.⁴⁹ Bağdat Mu'tezilesi ile Basra Mu'tezilesi arasında önemli tartışma konularından birisi olan bu meselede Eş'arî'nin, içlerinde bulunduğu ve zamanla kendilerinden ayrılmış olduğu Basralı Mu'tezilî kelâmcıların düşüncesine yakın olduğunu söylememiz mümkündür. Ancak şunu da ifade edelim ki Eş'arî her ne kadar Basra Mu'tezilesinin düşüncesine yakın bir düşüncüyü savunmuş olsa da âlemdeki işleyişin i'timâd ve tevlîd kavramlarıyla açıklanmasının nedenselliği çağırıştırıldığı gerekçesiyle Basra Mu'tezilesinin bu görüşünü eleştirmiştir.

Eş'arî belli bir nizam ve terkipten oluşan canlı ve cansız tüm cisimlerin bu şekilde olmalarının zorunlu bir illetten dolayı olmadığını, bilakis buldukları halden başka bir şekilde de olmalarının mümkün olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşünü cevherlerin mütemâsil/birbirlerine denk, arazların ise birbirlerinden farklı oluşuyla şu şekilde izah etmektedir: "Taşın sertlik ve havadan yere düşmekle; suyun nemlilik ve şeffaflıkla; sıcaklığın ise kuruluk ve yukarıya doğru gerçekleşen hareketle tahsis edilmesi ne tabiatlarından dolayıdır ne de kendilerini zorunlu kılan illetlerden dolayıdır. Bilakis tüm bu arazların değiştirilmesi, kendisinde sıcaklığın yaratılmış olduğu cüzlerin nemli olması ya da nemliliğin yaratılmış olduğu cüzlerin sıcak olması ve hatta her ikisinden birisinin, diğerinin sahip olduğu manaya dönüşmesi bile mümkündür. Ateş ve suyun durumlarının ve manalarının bu şekilde devam etmesi/bâkî olması Allah Teâlâ tarafından onların arazlarının filleri hakkında devam edegelen âdetten dolayıdır. Ayrıca hem dünya da hem de ahirette bu âdetlerin nakzedilmesi de mümkündür."⁵⁰

İnsanın yaratılması, ekinlerin oluşumu vb. durumlarda sonuçların sebeplerin varlığıyla gerçekleşebilirliğini reddetmektedir. Onun âlemde nedenselliğin olmadığına ve tüm hadiselerin Allah Teâlâ'nın yaratmasıyla ve hatta herhangi bir sebep olmaksızın doğrudan yaratmasıyla gerçekleşebileceğine dair verdiği bir örnek de insan ve ekinlerin oluşumuyla ilgilidir. Ona göre Allah Teâlâ'nın insanı cinsel birleşmeden sonra yaratması ve tarlanın ekilmesinden sonra tohumdan mahsulü çıkarılması mümkün olduğu gibi tarlaya tohumun ekilmesi olmaksızın da doğrudan oluşturmaya da kadir olması mümkündür.⁵¹ Yine dokumacılık gibi herhangi bir mesleğin istitaat, kudret ve Allah Teâlâ'nın o konuyla ilgili insana sunduğu lütûf/bilgi ilişkisini tartışırken asıl belirleyici unsurun Allah Teâlâ'nın kudretinin olduğunu vurgulamaya çalışmakta ve bunu da âdet kavramıyla izah etmeye çalışmaktadır. Dokumacı-

⁴⁸ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 133.

⁴⁹ Nisâbü'rî, *el-Mesâil*, 133; Bulut, "Mu'tezile Mezhebinde Nedensellik Tartışmaları", 284-285.

⁵⁰ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 30.

⁵¹ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 133.

lık mesleğinin icrasının ya da gerçekleşmemesinin dokumacılık ile ilgili bilginin varlığı ya da yokluğundan ziyade kudret ile bağlantılı olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: “Nitekim Cenab-ı Hak, âdeti dokumacılık bilgisinin yokluğuna rağmen dokuma fiili için gereken kudreti yaratmak yönünde işletmiş olsaydı, kuşkusuz o zaman dokumacılık da meydana gelmiş olurdu.”⁵² Eş’arî bu tür durumların imkân dâhilinde olan hususlar için geçerli olduğunu, muhal olan hususlarda ise böyle bir şeyin vukuunun imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Ona göre gözün yokluğuna rağmen görmenin ve hayatın yokluğuna rağmen bilginin gerçekleşmesi imkânsızdır. Çünkü bilgi hayatın zıttı olan ölüme zıttır ve hayat olmadığında ölümün varlığıyla birlikte ölüme zıt olan bilginin var olması muhaldir.⁵³

Âlemde vuku bulan tüm fiillerin doğrudan fiiller ve mütevellid fiiller şeklindeki taksimi muhal gören Eş’arî, bu görüşünü yine araz kavramıyla izah etmeye çalışmaktadır. Ona göre arazda tevellüd ve tevlidin olması imkânsızdır. Çünkü bu durum gerçek anlamda cisimlerin veya cevherlerin ya da yoktan yaratan muhdisin özelliklerindedir. Ona göre tüm muhdes varlıklar Allah Teâlâ tarafından ibtidaî olarak ve onları vacip kılacak bir sebep ya da tevlid ettirecek bir illet olmaksızın yoktan yaratılmaktadır. Öyle ki âlemde herhangi bir arazla birlikte ya da öncesinde veya akabinde yarattığı arazın tersini, ya da takdim ve tehirini yapması da mümkündür.⁵⁴

Eş’arî’nin takipçilerinden Bâkılânî de Allah Teâlâ’nın kudretinin meydana gelen fiiller için bir illet ya da o fiilleri zorunlu kılan bir sebep olmadığını ifade etmektedir. Aynı şekilde âlemin yaratılmasının da bir illetten dolayı olmadığını, eğer böyle bir şeyden dolayı olsaydı bu durumda ya illetin kadîm olması ya da Allah Teâlâ’nın hâdis olma gibi zorunlu bir sonucun doğacağını vurgulamaktadır.⁵⁵ Bâkılânî, sarhoşluk ve yanma fiillerinin ateşin sıcaklığından ve çokça içmenin neticesinden gerçekleştiğini iddia etmenin büyük bir cehalet olduğunu ve bunun sadece cisimlerin durumlarında bir değişiklik olduğunu ve kadîm ve kadir-i mutlak tarafından yoktan yaratıldığını ifade etmektedir. Bu konuda bazılarının bu fiillerin sarhoşluk ve yanmaya sebep olan insanların fiillerinden mütevellid gördüklerini, bazılarının ise cisimdeki tabiatın kaynaklandığını iddia ettiklerini aktarmaktadır. Bâkılânî’nin bu hususta tercih ettiği görüş, bu fiillerin bizzat Allah Teâlâ tarafından yoktan yaratıldığı görüşüdür.⁵⁶ Cüveyni de âlemdeki işleyişin bir illet ya da tabiatın kaynaklanmadığını bilakis fail-i muhtar ve muhassıs olan Allah Teâlâ’nın yaratmasıyla gerçekleştiğini söyleyerek illet ve tab’ görüşünü eleştirmektedir.⁵⁷

Allah Teâlâ’nın sebebin oluşumuyla sonucun ortaya çıkmasının arasına girebileceğini savunan Eş’arî kelâm anlayışına verilebilecek örneklerden birisi de Abdulkâhîr el-Bağdâdî’nin (ö. 429/1037) şu anekdotudur: “Ashabımız, bir insanın oku çekip atmasına rağmen, o okun gitmemesini mümkün görmüşlerdir. Yine aynı şe-

⁵² Ebü’l-Hasan el-Eş’arî, *Eş’arî Kelâmı el-Lüma’ fi’r-red alâ ehli’z-zeyğ ve’l-bida’*, trc. Kılıç Aslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 111. Bk. Eş’ari, *Kitâbu’l-luma’ fi’r-red ala ehli’z-zeyğ ve’l-bida’*, 57.

⁵³ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, 131.

⁵⁴ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, 131.

⁵⁵ Bâkılânî, *Temhîdu’l-evâil ve telhîsu’d-delâil*, 51, 54-55.

⁵⁶ Bâkılânî, *Temhîdu’l-evâil ve telhîsu’d-delâil*, 62.

⁵⁷ Cüveyni, *Kitâbu’l-İrşâd*, 28-29.

kilde, okun fırlatılmasına rağmen, okun hedefi kırıp parçalayamayacağını da mümkün görmüşlerdir. Yine, insanın halfa otu (pamuk) ve ateşi bir araya getirmesine karşılık âdeti nakzedecek şekilde ateşin halfa otunu yakamamasını da imkân dâhilinde görmüşlerdir. Nitekim âdete göre ebeveyn birleşmeden çocuk yaratılmaz, hayvanlar yemlenmeden semiz olamazlar. Şayet Yüce Allah ilk başta bunu bu şekilde yaratmayı dilemiş olsaydı buna güç yetirebilirdi.”⁵⁸

Eş'arilikte kullanımına devam edilen bu gelenek müteahhir kelâmcılar özellikle de Ebû Hâmid el-Gazâlî (ö. 505/1111) ile birlikte daha da ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Sadece tabiatçı kelâmcılara karşı kullanılmakla yetinilmemiş, tabiatçı filozoflar ve Meşşâî filozofların Tanrı-âlem ilişkisi hakkındaki yaklaşımlarını eleştirmek için de kullanılmıştır. Gazâlî konuyu şu şekilde zikretmektedir: “Alışılmışlığın sonucu olarak birinin sebep diğerinin netice olduğuna inanılan iki şeyden birinin, diğerinin yanında bulunması bize göre zaruri değildir. Hatta yan yana bulunan iki şeylerden hepsinin biri sebep diğeri netice değildir. Bunlardan birinin ispatı diğerinin ispatını içermediği gibi, birinin nefyi de diğerinin nefyini içermez. Bunun için birinin vücudu diğerinin vücudunu gerektirmediği gibi, birinin yokluğu da diğerinin yokluğunu gerektirmez. Susuzluğun giderilmiş olması ile su içmek, toklukla yemek yemek, yanmakla ateşe dokunmak, ışık ile güneşin doğması, ölüm ile kafanın uçurulması, iyileşmekle ilaç, ishal ile ishal ilacı kullanmak ve buna benzer tıp, yıldızlar ilmi ve sıfatlarda yan yana olarak sebep-netice gibi görülen şeylerin hiçbirisi arasında aklfî bir lüzum ve zaruret yoktur.”⁵⁹ Bu örneklerden de görüldüğü gibi Eş'arî kelâm sisteminde kabul gören âdet nazariyesinin Eş'arî'nin fikirleri doğrultusunda şekillendiğini söyleyebiliriz.

Nedensellik karşıtı argümanlardan sıkça kullanılan ateş ve pamuğun teması ile yanmanın gerçekleşmesinin bir zorunluluk olmadığı, bilakis Allah Teâlâ'nın yanma fiilini yaratmasıyla bu sonucun gerçekleştiği görüşü Eş'arî'ye ve hatta ondan önce Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'a kadar gitmektedir. İlk önce Allâf tarafından zikredilen bu örnek Eş'arî'nin kullandığı öncelikli örnekler arasında yer almaktadır. Ona göre ateş hakikatte yakıcıdır. Ateşin yakıcılığının anlamı ise yanan cismin parçalarıyla bitişmesi ve hareket etmesidir.⁶⁰ Eş'arî, Mu'tezile'den yakan kişinin, yakma fiilini gerçekleştiren kişi olduğunu savunuların görüşlerine karşı çıkmaktadır. Ona göre bir şeyi yakan kişinin anlamı, yakılan şeyin anlamı gibidir. Nitekim yanan şey her ne kadar kendi kendisine yanmadığı halde yanma durumu gerçekleşiyorsa aynı şekilde ateş de yakmayı gerçekleştirmediği halde hakikatte yakıcıdır. Eş'arî, yakma ve yanmanın realitedeki durumunu bu şekilde aktarırken yanmanın gerçek anlamda Allah Teâlâ tarafından hiçbir aracı şeye ve nedene bağlı olmaksızın gerçekleştiğini şu şekilde ifade etmektedir: “Allah Teâlâ ateşin cüzleriyle ona temas eden pamuk ve

⁵⁸ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 159; Bedevî, Ebu'l-Hüzeyl-Allâf'ın Dakîku'l-Kelâm Anlayışı”, 296-197. Eş'arî ve ve Eş'arî kelâmcıların tevellüdün iptali ile ilgili ayrıntılı görüşleri için bk. İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-seyh ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 131-134; Bakillânî, *Temhidi'l-evâil ve telhîsu'd-delâil* 336-341; Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 158-159.

⁵⁹ Ebû Hâmid el-Gazâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-Felâsife*, trc. Bekir Sadak, (İstanbul: Ahsen Yayınları 2002), 181.

⁶⁰ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-seyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 271.

başka yumuşak şeylerin cüzlerini bir araya getirir ve bununla birlikte sükûnu gerçekleştirir ve o şeye temas eden cüzler araya girmez ve ateş yakıcı olmaz, bilakis altı yöndeki cüzleriyle hareketli olmaksızın sakin olarak temas ettiği şeyde bir temas gerçekleşmiş olur.”⁶¹ Ateş ve pamuğun bir araya gelmesine rağmen yanmanın zorunluluk arz etmediği şeklindeki örnek Eş’arî öncesi kelâmcıların tarafından kullanıldığı gibi sonrası kelâmcılar tarafından da kullanılmıştır. Bu örnek her ne kadar daha çok Gazâlî’ye atfen⁶² kullanılıyorsa da Allâf ile birlikte kullanılmaya başlandığını ve Eş’arî ile onun takipçileri tarafından da nedensellik karşıtlığı meselesinde sık sık kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu kelâmcılara göre pamuk, ateş ve yanma arasında bir ilişki vardır. Ancak bu ilişki neticesinde ateşin pamuğu zorunlu olarak yaktığı gibi bir sonuç çıkmaz. Zira yanmanın sebebinin ateş olduğuna dair bir delili yoktur, sadece alışkanlıklarımız neticesinde bu kanıya varmış oluyoruz.⁶³ Gazâlî, ateş ile pamuğun yan yana gelmesine rağmen yanmanın gerçekleşmemesinin de aklen mümkün olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: “Pamuk ile ateşin yan yana geldiği sırada failin, iradesi ile yanmak fiilini yarattığı sabit olunca, yan yana oldukları halde yanmak fiilini halletmemesi de akıl bakımından mümkün olur.”⁶⁴

Eş’arilikteki nedensellik karşıtlığı ile Mu’tezile’nin zorunlu nedensellik karşıtlığı birbirine yakın olduğu halde, Eş’ariler’in Mu’tezilî kelâmcılarının konunun izahatında kullandıkları tevlid/tevellüde karşı çıktığını daha önce ifade etmiştik. Onlara göre âlemde meydana gelen her şey Allah Teâlâ’nın herhangi bir aracı vasıta olmaksızın doğrudan iradesi ve yaratmasıyla olur. Eş’ariler fiillerin oluşumunda sebeplerin hiçbir etkisinin olmadığını, sebep ve sonuç arasında hiçbir aklî ve mantıkî bağlantının olmadığını, bilakis Allah Teâlâ’nın istemesi halinde bu durumu bozup ortadan kaldıracabileceğini ısrarla savunmuşlardır.⁶⁵ Eş’arilikteki nedensellik anlayışı maddenin, zamanın ve mekânın süresizliğini esas alan atomcu doğa görüşüne dayanmasından dolayı sadece tek gerçek fâilin Allah Teâlâ olduğu görüşü kabul edilmiş ve dış dünyadaki şeylerin değişmez tabiatlarının olduğu ve bu tabiatların sonuçlar üzerinde etkili olduğu görüşü reddedilmiştir.⁶⁶ Âlemdeki tüm olayların herhangi bir sebep ya da tabiat icabı olmaksızın Allah Teâlâ’nın iradesiyle meydana geldiğini savunan Eş’arî, Mu’tezile’nin kullandığı i’timâd ve tevellüd kavramlarını da nedenselliği çağırıştırdığı düşüncesinden hareketle eleştirmiştir. Mu’tezile’nin ateşte yukarıya doğru, taşa ise aşağıya doğru hareketi gerçekleştiren/tevlîd ettiren bir i’timâdın olduğu görüşüne karşı çıkararak tüm bu olayların Allah Teâlâ’nın iradesiyle herhangi bir sebep olmaksızın meydana geldiğini ifade etmektedir.⁶⁷ Eş’arî’nin Mu’te-

⁶¹ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, 271.

⁶² Gazâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü’l-Felâsife*, 184.

⁶³ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmîyyîn*, 312; Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 416; Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız, *İbn Metteveyh’in Kozmoloji Anlayışı*, 68.

⁶⁴ Gazâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü’l-Felâsife*, 184.

⁶⁵ Gazâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü’l-Felâsife*, 181; Rahman, "Klasik Dönemdeki Kelâm Ekollerine Göre Mücize Anlayışı", 299-300; Bedevî, Ebu’l-Hüzeyl-Allâf’ın Dakîku’l-Kelâm Anlayışı", 296-297. Krş. İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, 131-132.

⁶⁶ Rıza Korkmazgöz, "Eş’ari Kelamında Tarih Görüşü", *V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu - Eş’arilik-*, ed. Mustafa Aykaç v.dğr. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018), 444-445, 432-448.

⁶⁷ İbn Fûrek, *Mücerred Makâlâtî’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, 276.

zile'nin kullanmış olduğu i'timâd ve tevellüd görüşlerine yönelik eleştirilerin benzeri Gazâlî'de de görülmektedir. Öyle ki eleştirmiş olduğu Meşşâî filozofların bu konudaki görüşlerinin Mu'tezile'nin görüşleriyle aynı olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: "Tabii sebeplerde karşılıklı, yani sebep ile netice arasında akîl zaruret bulunduğu dair görüşleri de Mu'tezile'nin tevellüd, yani bir şeyin bir şeyden doğması hakkında açıkladığı görüşün aynıdır."⁶⁸

Eş'arî ve takipçisi kelâmcılar âlemde meydana gelen olayların sebep ve sonuç şeklinde gerçekleşmediğini, alışkanlıklar ve âdet şeklinde cereyan ettiği söyleyerek var olan şeylerde bir tabiatın olduğu görüşünü eleştirmişlerdir. Örneğin ateşte bulunan sıcaklığın ya da karda bulunan soğukluğun tabiat eseri olmadığını, susuzluğun suyun içilmesi, tokluğun ise bir şeyin yenilmesi ile giderilmesi vb. hususların sebep ile sonuç arasındaki nedensel bir ilişkiden dolayı gerçekleşmediğini, bilakis Allah Teâlâ'nın onları yaratmakla bu durumların gerçekleştiğini ifade etmektedirler.⁶⁹ Allah Teâlâ'nın yaratmasının irâdî tercihe dayalı bir yaratma olduğunu söyleyen Gazâlî'ye göre Allah ilim, irade ve kudret sahibidir, aynı cinsten ya da farklı şeyler istediği şekilde ve istediği gibi yaratır.⁷⁰

Eş'ariler her ne kadar nedenselliğe karşı çıkmış olsalar da âlemde bir düzensizlik ve belirsizliğin olduğunu da iddia etmemişlerdir. Gazâlî, Allah Teâlâ'nın insanda imkân dâhilinde olan durumları yaptığına dair bir bilgi yarattığını ve bunun neticesinde insanın, evindeki kitabın akıllı ve tasarruf sahibi bir gence ya da herhangi bir hayvana dönüşmesinin imkân dâhilinde olmadığını bildiğini ve şimdiye kadar bunun bu şekilde vuku bulmadığını, ama buna rağmen sebep ile sonuç arasında bir zorunluluğun olmadığını, bütün bu durumların imkân dâhilinde olduğunu, gerçekleşmesinin mümkün olduğu gibi gerçekleşmemesinin de imkân dâhilinde olduğunu ve âdetin zihnimizde bu tür durumların alışılmış bir şekilde cereyan edeceği düşüncesini kuvvetlendirdiğini ifade etmektedir.⁷¹ Bundan dolayı Eş'arî kelamında nedensellik ilişkisi değil de bir imkân ilişkisinden bahsedilebileceği ifade edilmektedir. Zira bu yaklaşım biçiminde varlıkların arasında onların tabiatlarından kaynaklı zorunlu bir ilişkinin olmadığı ve âdete dayalı mümkün bir ilişkinin olduğu vurgulanmaktadır.⁷² Bu tespitlerden hareketle Eş'arî'den Gazâlî'ye kadar Eş'arilikte şekillenen nedensellik karşıtlığının âdet nazariyesi ile temellendirilmeye çalışıldığını ve âlemdeki tüm hadiselerin Allah Teâlâ'nın ihtiyarî ve iradî olarak vasıtasız bir şekilde yaratmasıyla gerçekleştiği görüşünün savunulduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

Sebeb ile sonuç arasında her bir olayın bir nedenin olduğu ve sebep ile sonuç

⁶⁸ Gazâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-Felâsife*, 243.

⁶⁹ Gazâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-Felâsife*, 177, 181-182; Binyamin Abrahamov, "Gazâlî'nin Nedensellik Teorisi", trc. Yaşar Türkben *Gazâlî ve Nedensellik*, ed. Yaşar Türkben, (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 11; Oliver Leaman, "Gazâlî ve Eş'ariyye", trc. Yaşar Türkben *Gazâlî ve Nedensellik*, ed. Yaşar Türkben, (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 75.

⁷⁰ Gazâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-Felâsife*, 86.

⁷¹ Gazâlî, *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-Felâsife*, 184-185; Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, trc. Osman Tunç, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 2: 324-325.

⁷² Rıza Korkmazgöz, "Eş'ari Kelamında Tarih Görüşü", 436.

arasındaki ilişkinin de zorunlu olduğu fikrini barındıran nedensellik meselesi hakkındaki tartışmalar İlkçağ Yunan düşüncesinden Ortaçağ İslâm düşüncesine ve günümüze kadar devam etmiştir. Mu'tezile kelâmında tartışılan bu mesele Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve takipçisi kelâmcılar tarafından da hararetli bir şekilde tartışılmıştır. Eş'arîlere göre âlemdeki olayların belirsiz ve düzensiz olma gibi bir durumu olmadığı gibi sebeplerin sonuçları doğurması gibi bir durum da yoktur.

Zorunlu nedensellik karşılığı hususunda Eş'arîler ile Basra Mu'tezilesinin birbirine yakın argümanları kullandıklarını söylemek mümkündür. Âlemin işleyişinin tabiatlar neticesinden gerçekleştiği görüşü Sümâme, Muammer ve Nazzâm gibi birkaç kelâmcı hariç Basra Mu'tezilesi tarafından eleştirildiği gibi aynı şekilde Eş'arî ve takipçisi kelâmcılar tarafından da eleştirilmiştir. Basra Mu'tezilesinde tabiattaki işleyişin belli bir âdete göre cereyan ettiği ve bu işleyişin de zorunlu olmadığı şeklinde benimsenen âdet nazariyesi Eş'arîler tarafından da benimsenmiştir. Ancak Basra Mu'tezile'nin âlemdeki olayları i'timâd ve tevlîd kavramlarıyla izahatı Eş'arî ve takipçisi kelâmcılar tarafından nedenselliği çağrıştırdığı gerekçesiyle şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Öyle ki Eş'arî ve takipçisi kelâmcılara göre âlemdeki olayların Mu'tezilî kelâmcılar tarafından i'timâd ve tevlîd kavramlarıyla açıklanması ile tabiatçılar tarafından tab' kavramıyla açıklanması arasında herhangi bir fark yoktur. Basra Mu'tezile'sinin i'timâd ve tevellüd kavramlarıyla açıkladığı tabiattaki olaylar Eş'arîler tarafından fail-i muhtâr olan Allah'ın aracısız bir şekilde doğrudan yaratmasıyla gerçekleştiği vurgulanmaktadır. Bundan dolayı nedensellik karşılığı hususunda Eş'arî başta olmak üzere Eş'arîler ile Basra Mu'tezilesi arasında farklılığın olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Bâkîllânî'den Gazâlî'ye kadar Eş'arilikte nedensellik karşılığı ve âdet nazariyesinin Eş'arî'nin görüşleri doğrultusunda şekillendiğini söylemek de mümkündür.

Kaynakça

- Abrahamov, Binyamin. "Gazâlî'nin Nedensellik Teorisi". Trc. Yaşar Türkben. *Gazâlî ve Nedensellik*. Ed. Yaşar Türkben. Ankara: Elis Yayınları, 2012.
- Akman, Mustafa. "Eş'arîlerin Nedensellik Anlayışı Üzerine Ehl-i Hadis'in Vardığı Sonuçlar". *İslami Araştırmalar* 22/2 (2011): 71-88.
- Altaie, M. Basil. *God, Nature and the Cause*. USA: Kalam Research and Media, 2016.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhîr Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî. *Usûlu'd-dîn*. Thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Bakîllânî, el-Kâdî Ebûbekir e-Tayyib el-Basrî. *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzu el-cehlu bihi*. Thk. Muhammed Zahîd İbn Hasan el-Kevserî. 2. Baskı. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1421/2000.
- Bâkîllânî, el-Kâdî Ebubekir Muhammed İbnu't-Tayyib. *el-Beyân anî'l-frak beyne'l-kerâmâtî ve'l-mu'cizât*. Thk. Richard Mccarthy. Beyrut: el-Mektebü's-Şarkîyye, 1958.
- Bâkîllânî, el-Kâdî Ebûbekir Muhammed İbnu't-Tayyib. *Temhîdu'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*. Thk. İmaduddîn Ahmed Haydar. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.
- Bedevî, Abdurrahman. "Ebu'l-Hüzeyl El-Allâf'ın Dâkîku'l-Kelâm Anlayışı". Trc. Metin Yıldız. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 11/2 (Aralık 2013): 283-296.
- Bulut, Halil İbrahim. "Mu'tezile Mezhebinde Nedensellik Tartışmaları". *Marife* 3 (2003): 275-292. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3343377>.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâtii'l-edille fî usûl'i'tikâd*. Thk. Muhammed Yusuf Mûsâ, Ali Abdulmunim Abdulhamid. Bağdat: Mektebetu'l-Hancî, 1950.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn*. Thk. Ali Sâmi en-Neşşâr v.dğr. İskenderiye: Münşetu'l-Maarif, 1969.
- Dağ, Mehmet. "İmam el-Haremeyn el-Cüveynî'de Nedensellik Kuramı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987): 35-53.

- Ebü Rîde, Muhammed Abdulhâdi. *min Şuyûhi'l-Mu'tezile İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm ve ârâuhu'l-kelâmiyyeti'l-felsefiyye*. 2. Baskı. Kahire: Dâru'n-Nedîm, 1989.
- Nîsâbü'rî, Ebû Raşîd, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. Thk. Ma'an Ziyâde, Rıdvân es-Seyyid. Beyrût: Me'hedu'l-Enmâi'l-Arabî, 1979.
- Erdemci, Cemalettin. *Kelam Kozmolojisine Giriş*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2007.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Kitâbu'l-Luma' fi'r-red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. *The Theology of Al-Ash'arî*. Director: Richard Mccarthy. Beyrût: Imprimerie Catholique, 1953.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan *Eş'arî Kelâmı el-Lüma' fi'r-red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. Trc. Kılıç Aslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*. Nşr. Helmut Ritter. 3. Baskı. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Risâle ilâ ehli's-seğr*. Thk. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cüneydî. İskenderiye: Dâru's-Safâ ve'l-Merve, 2007.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *Filozofların Tutarsızlığı: Tehâfütü'l-Felâsife*. Trc. Bekir Sadak. İstanbul: Ahsen Yayınları, 2002.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyn Abdurrahman b. Muhammed b. Osman el-Mu'tezilî. *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-red alâ ibni'r-ravendî el-mulhid*. Thk. H. S. Nyberg. 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Arabiyye, 1993.
- Horovitz, S. *Yunan Felsefesinin Kelâm'a Etkisi*. Trc. Özcan Taşçı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Nşr. Daniel Gimaret. Beyrût: Dâru'l-Mesrik, 1987.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed. *et-Tezkire fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz*. Thk. Daniel Gimaret. 2 Cilt. Beyrût: el-Me'hedu'l-İlmî el-Fransî li'l-Âsârî's-Şarkiyye bi'l-Kâhire, 2009.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed İbn Metteveyh. *el-Mecmû' fi'l-muhîb bi't-teklîf*. Thk. J.J. Houben, Daniel Gimaret, Jan Peters, 3 Cilt. Beyrût: eş-Şeriketu'l-Misriyye, 1965.
- Kadî Abdülcebbar, Ebu'l-Hasan. *el-Muğnî fi evbâbi't-tevhîd ve'l-adl: et-tenebbüvvât ve'l-mu'cizât*. Thk. Mahmûd Muhammed Kâsım. B.y.:Y.y., ts.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mutezile Kelâmında Tabii Nedensellik Düşüncesi*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Kaplan, Ahmet. *Mu'tezile ve Eş'arîler Arasındaki Nedensellik Tartışmaları*. Yüksek Lisans Tezi, Hitit üniversitesi, 2018.
- Karadaş, Cağfer. "İslam Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik". *Usûl İslam Araştırmaları* 8 (Temmuz-Aralık 2007): 7-22.
- Korkmazgöz, Rıza. "Eş'ari Kelamında Tarih Görüşü". *V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu - Eş'arîlik*. Ed. Mustafa Aykaç v.dğr. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018, 432-448.
- Kutluer, İlhan. "İlmiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 120-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Leaman, Oliver. "Gazâlî ve Eş'ariyye". Trc. Yaşar Türkben. *Gazâlî ve Nedensellik*. Ed. Yaşar Türkben. Ankara: Elis Yayınları, 2012.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*. Thk. Hüseyin Atay- Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. 2. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 2003-2004.
- Nyberg, Henrik Samuel. "Mukaddime". *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-red alâ İbni'r-Ravendî el-mulhid*. Thk. H. S. Nyberg. Beyrût: Dâru'l-Arabiyye, 2. Baskı. 1993.
- Neşşâr, Ali Sâmî. *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*. Trc. Osman Tunç. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Okşar, Yusuf. *İslam Kelamında Nedensellik ve Adetullah*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2008.
- Rahman, Yusuf. "Klasik Dönemdeki Kelâm Ekollerine Göre Mûcize Anlayışı". Trc. Mustafa Akçay. H. İbrahim Bulut. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001): 287-310.
- Şeyh Müfîd, Muhammed b. Muhammed en-Nu'mân İbnü'l-Muallim Ebû Abdillâh el-Ukberî el-Bağdâdî. *Evdâilu'l-makâlât*. Thk. eş-Şeyh İbrahim el-Ensârî. B.y.: el-Matbaatu'l-Mehr, 1413/1993.
- Tehânevî, Muhammed Ali. "Tevlîd". *Mevsû'atu keşşâfi istilâhâti'l-funûn ve'l-ulûm*. Thk. Ali Dahrûc. 1: 534. 2 Cilt. Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri Müslüman Hıristiyan Yahudi Kelâmı*. Trc. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Yıldız, Metin. *İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı*. Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2015.